



TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 26, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: **29.05.2021**

Kabul Tarihi / Date of Accepted: **27.06.2021**

Sayfa / Page: 47-62

Translation Article / Çeviri Makale

Çevirmen / Translator:



Doç. Dr. Emine Atmaca

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
eatmaca@akdeniz.edu.tr



Dr. Öğr. Üyesi Reshide Gözdaş

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
reshidegozdas@ibu.edu.tr

TÜRK DİLİNDE 50 SAYISI (TÜRK LEHÇELERİNDEKİ SAYIM MESELESİ)¹

V. A. Gordlevskiy*

“...Hangi halk olursa olsun onların hepsi
tüm insanlığın üzerinde çalıştığı sayıları kullanmaktadır.”

N. Marr, Sayılar Hakkında

(“Sayılara Dair Dilbilimsel Meseleler”, Leningrad, 1927: 5)

Öz

Eski Türkçe dönemine ait metinlere bakıldığında zengin ve kendine has bir nitelik taşıyan, özgün bir sayı sisteminin var olduğu görülmektedir. Arapçadan alıntılanan “sıfır” hariç diğer bütün sayılar Türk dili kökenlidir. Türk dilinde kullanılan sayı adlarına ilk olarak Köktürkçe dönemde rastlanmaktadır. Sayı adlarının Yenisey, Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde aynı olduğu görülür: bir, eki, üç, dört, beş~biş, altı, yiti, sekiz, tokuz, on,

¹ Bu makale iki defa yayımlanmıştır:

1) V. A. Gordlevskiy, İzvestiya Akademii Nauk SSSR, Otdeleniye literaturı i yazıka, 1945, tom IV, vıp. 3-4 (SSCB Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat bölümünün Bilimsel Dergisi, 1945, IV Cilt, Sayı: 3-4)

2) V. A. Gordlevskiy, İzbranniye proizvedeniya, T. 2 (“Seçilmiş Eserler”, 2. Cilt) Moskova, 1961. (Çevirenlerin notu)

* Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, (1876 (Rus işgali altında bulunan Finlandiya'nın Sveaborg kasabasında doğdu.)-1956), Rus Türkoloğu. 1949 yılından itibaren Rus İlimler Akademisi'nin asil üyesi olan Gordlevskiy, geniş bir ilgi alanına sahip bulunmakla birlikte daha çok Türkler'in dili, edebiyatı, folkloru, etnografyası ve tarihi üzerine yazmıştır. Gordlevskiy Moskova Üniversitesi'nde güçlü bir Türkoloji ekolü kurmuş ve bu ilmin her dalında eser verdiği gibi pek çok değerli ilim adamı yetiştirmiştir. (Çevirenlerin notu)

yigirmi, otuz, kırk, elig, altmış, yitmiş, sekiz on, tokuz on, yüz, bin~min, tümen.

Bu makale, Türklerin dili, edebiyatı, folkloru, etnografyası ve tarihi üzerinde çalışmaları ile tanınan Rus kökenli Türkolog V. A. Gordlevskiy tarafından kaleme alınmıştır. 1945 ve 1961 yılları arasında iki kez yayımlanan makalede, Türk dilinde 50 ve 10 sayıları ile 5 rakamının kökeni üzerinde durulmuştur. Türk dilinde sayı adlarının kökeni konusunda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından bugüne değin pek çok yazı kaleme alınmış olmasına rağmen Gordlevskiy'nin söz konusu bu makalesi, bu konuda derli toplu bilgi veren ilk çalışma olması hasebiyle önem arz eder. Gordlevskiy, ilkin Türk dilindeki temel sayı sisteminin oluşumundaki vücut organlarının –parmakları sayma biçiminde- yakından bağlantılı olduğu düşüncesinden hareketle sayı adlarını, eş zamanlı (~senkronik) ve art zamanlı (~diakronik) olarak ele almıştır. Zaman içerisinde Türk dilinin sayı sisteminde ve sayı adlarında birtakım değişimler/yenilikler yaşanmış olmasına rağmen çağdaş Türk lehçelerinde sayı adlarının benzerliklerini koruduğuna dikkat çekmiştir. Sonrasında tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde eskiden beri onluklar için iki sayma sisteminin yer aldığı bilgisini örnekler eşliğinde vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilinde sayı adları, sayım, 50 sayısı, 10 sayısı, 5 sayısı.

THE NUMBER OF 50 IN TURKISH LANGUAGE (COUNT ISSUE IN TURKISH DIALECTS)

Abstract

When we look at the texts belonging to the Old Turkish period, it is seen that there is a unique number system with a rich and unique quality. Except for "zero", which is quoted from Arabic, all numbers are of Turkish origin. Number names used in the Turkish language are firstly encountered in the Köktürk language period. It is seen that the number names are the same in the texts of Yenisey, Köktürk and Old Uyghur Turkish periods: bir, eki, üç, dört, beş ~ biş, altı, yiti, sekiz, tokuz, on, yigirmi, otuz, kırk, elig, altmış, yitmiş, sekiz on, tokuz on, yüz, bin ~ min, tümen.

This article was written by the Russian Turkologist V. A. Gordlevskiy, who is known for his studies on the language, literature, folklore, ethnography and history of the Turks. The article, published twice between 1945 and 1961, focused on the origin of the numbers 50 and 10 and the number 5 in the Turkish language. Although many articles have been written by local and foreign researchers on the origin of number names in the Turkish language, this article by Gordlevskiy is important as it is the first study to provide comprehensive information on this subject. Firstly considering the fact that the body organs in the formation of the basic number system in the Turkish language - in the form of counting fingers - are closely linked, Gordlevskiy investigated the number names concurrently (~ synchronic) and diachronically

(~ diachronic). He pointed out that although there have been some changes/innovations in the number system and number names of the Turkish language over time, the number names in modern Turkish dialects maintain their similarity. Afterwards, along with examples he gave the information that there have been two counting systems for tens in historical and modern Turkish dialects from time immemorial.

Key words: Number names in Turkish language, count, the number 50, the number 10, the number 5.

Onlukların Oluşumuyla İlgili İki Sistem

Kısa bir süre içinde dağılmış Yafetik Enstitüsü'nün Paleontolojik Bölümü "Sayı Grubu"nu toplamış, N. Ya. Marr'ın öncülüğünde Leningrad Üniversitesi'nin Doğu-Batı Dil ve Edebiyatları Enstitüsü "sayıların dilsel meseleleri" konulu bir seri çalışma yayımlamayı düşünmüştür. Bu serinin ilk ve tek yayımında "Türkçe sıra sayıları ve onların yorumlama denemelerinin gözden geçirilmesi" konulu bir makale vardır². Söz konusu bu makalede, S. E. Malov'un da kısmen belirttiği gibi iki Macar bilim adamı J. Németh (1912)³ ve B. Munkacsi'nin (1924)⁴ yazıları, sayı grubunu derleyenlerin dikkatinden kaçırmıştır.

Bir yandan, 30 ila 50 arası (30, 40, 50) onluklar için Türk lehçelerinde çözümlenmeyi bekleyen biçimler olarak korunmuştur. Bunlar, sayılardan koparılmış (ilgili 3, 4, 5 rakamlarından) ve adeta bağımsız olan kelimelerdir.

Araştırmacılar, ilk hecesinde "el" kelimesi gördükleri 50 (elli) sayısını da elbette, incelemişlerdir. Derleyenlerin gözünden kaçan Türk bilim adamı Mehmed Veled-Çelebi (şimdilerde İzbudak) de burada "el" kelimesini görmüştür. Mehmed Veled-Çelebi, "Türkçe hesap" hakkında doğrusal-kinetik esaslı bir "felsefi-dilsel" bir çalışma hazırlamıştır⁵: "beş parmağı içeren, el biçimindeki onluktur" → 50; parmak öyle ya da böyle onluğu işaret için kullanılmıştır.

W. Schott döneminden bu yana, hem 50 sayısı için hem de 5 rakamı için (Çuvaş Türkçesinde beş "pilek", karşılaştırınız "bilek" "el bileği") düşünülen el hipotezi incelemeye değer. Bu bilgi, Türkçe sayıların kökeni hakkındaki teorileri karşılaştıran bir Türkolog'a aittir⁶.

İlkel insanlar, sayılar için el işaretlerini kullanırdı ve açık el "beş sayısını" ifade ederdi.⁷ Bu Altay'da da açıkça görülmektedir: "elig" kelimesi, 1) parmağın genişliği (uzunluk ölçüsü)⁸, 2) elli anlamlarını taşımaktadır.

² "Yazıkovedniye problemi po çislitelnim" ("Sayılar Konusu ile İlgili Dilsel Meseleler"), I. Makaleler Derlemesi. Leningrad 1927, s. 135-156.

³ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bnd. L XVI.

⁴ Körösi Csoma-Archivum, Bnd. I.

⁵ bk. Hicri takvime göre 1315, yeni takvime göre 1898 yılında Girit adasında yaşayan Müslüman nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması için İstanbul'da basılan "Resimli Gazete"nin özel sayısıdır.

⁶ "Yazıkovedniye problemi po çislitelnim" ("Sayılar Konusu ile İlgili Dilsel Meseleler"), s. 148-149

⁷ E. Tylor, Pervobitnaya kultura (İlkel Kültür). Moskova, 1939, s. 184-185 ("Sayma Sanatı" bölümü, son olarak çıkarılmıştı; bu yayına itiraz edilmiştir); S. de Sacy, De la manière de comtes au moyen des jointures des doigts, usitée dans l'Orient (J. As. 1823, t. 3, s. 65-71). Rödigier, Ueber die im Orient gebräuchliche Fingersprache für den Ausdruck der Zahlen (Jahresbericht d. Deutschen Morgenländischen Gesellschaft für, 1845-1846, Leipzig, 1846, pp. 111-130; Reinaud, Sur le système primitif de la numération chez la race berbère (J.As., 5-ème sér., t. XVI (1860) pp. 107-114; pp. 264-269). J-G. Lemoine, Les anciens procédés de calculs sur les doigts en Orient et en Occident (Revue des Etudes Islamiques), 1932, s. 1-54, 56-58 sayfalarında bibliyografya vardır.) İ. Snegirev, Çislitelniye v yazıke zulu (Zulu Dilinde Sayılar) (SSCB Bilimler Akademisi Akademik N. Ya. Marr'a,

“Elli” sayısı, ilkin bir Türk deyiminde, oğluna bir türlü gelin adayı bulamayan annenin övünmesinde kısmen saklanmıştır veya daha doğrusu çok iyi sezilmektedir. Burada, elli sayısı aliterasyon gereğince ortaya çıkmış olsa bile, “el” (uzuv) ve “elli” (50 sayısı) kelimelerinin bir araya gelişi ilgi çekici bir durumdur:

*Elimi sallasam ellisi,
Kolumu sallasam başı tellisi*

Sayım için tek bir araç olan “el”den hareketle N. Ya. Marr 1 ila 10 arası sayıların oluşumunu vermiştir⁹.

Öte yandan Türk lehçelerinde onluklar için rakam adı ve “on” kelimesinden oluşan birleşik biçimler de mevcuttur. Bu sistem Çuvaş Türkçesinde, Sibirya ve Moğolistan’da yaşayan Türk nüfusunun (Oyrot¹⁰, Hakas, Karagas, Soyon (Tuva), Altay, Teleüt, Şor, Beltir, Kaçın, Koybal, Kızıl, Sagay halklarının) konuştuğu çağdaş Türk lehçelerinde ve Asya’nın kuzey-doğusunda Yakut Türklerinde¹¹ görülmektedir (bazen 40 sonrası onluklardan başlar).

S. Ye. Malov, yirmi sayısından başlayarak tüm onlukların “on” kelimesiyle oluştuğuna Sarı Uygur Türklerini de eklemiştir: *işk'on (20), üç'ön (30), türt'ön (40), pis'on (50), alt'on (60), zet'on (70), saqys'on (80), toqys'on (90)*.

Volga boyunda yaşayan Tatar ve Başkurt Türklerinin yaşlıları da sayımda onlukları “on” kelimesiyle kullanmayı tercih ederdi. Genç nesil de bunu çok iyi hatırlar. Başkurt Türklerinde 100 sayısı için “on on” tabiri kullanılır. A. M. Şamsutdinov’un tahminine göre, okul kitaplarında verilmiş olan onluklar için ayrı kelimeler Başkurt Türklerine, Tatar Türklerinden XIX. yy. geçmiştir. Hâlbuki Başkurt Türklerinin kendilerinin de eskiden beri bildikleri kelimeleri Tatar Türklerinden ödünçledikleri şüphelidir.

Kazan’da satıcılar fiyatı konuşurken yirmi için “ike un” (iki on) kelimelerini kullanıyorlarsa da bu durum S. Ye. Malov’un düşündüğü gibi değildir.

Sivastopol’de şehit düşen D. T. Kuliev’den öğrendiğime göre Bakü’de kadınlar arasında onluk sayım da “on” kelimesiyle yapılıyor. Bu durumdan Kırım asıllı dilbilimci R. M. Mullina da söz etmiştir.

Muhtemelen, örneklerin sayısı daha da çoğaltılabilir, ancak yazıya yeni geçmiş olan Çağdaş Türk lehçelerinde onlukların oluşumu için “on” kelimesinin kullanım yaygınlığı anlaşılmıştır. Hâlbuki tam tersi, onluklar için müstakil kelimelerin korunmuş olması daha doğru olurdu.

Edebi Türk lehçelerinde “onluk sistemin” izleri aşikâr olarak sadece 80 ve 90 sayılarında saklanmıştır: seksen < sekiz on, doksan < dokuz on. Bu durum 1846 yılında Mirza A.

Petersburg, 1935, s. 337-343; N. Marr, Po povodu različnih sistem sçeta na paltsah u persov (Farslarda Parmak Üzerinde Yapılan Farklı Sayım Sistemlerine Dair) (Makale, Bildiri ve Bildiri Özetleri, I. Moskova-Petersburg, 1936, s. 84-87).

Afganistan Moğollarının dilindeki “beş” ve “pençe” arasındaki bağlantı hakkında bk. N. Poppe, Mongolskiye çislitelniye. (Moğolca Sayılar) (“Yazıkovedniye problemi po çislitelnim”, s. 110-111).

“El” sayımı ihtilal öncesi Orta Asya’da tüccarlar arasında çok yaygındı. K. Yudahin, Kirgizskoye uç-pyat (“Trudı Moskovskogo institutat vostokovedeniye”, Sbornik No2, Moskva 1940, s. 193).

⁸ Aynı Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, bk. K. Yudahin, Kırgızca-Rusça Sözlük, M., 1940, s. 225.

⁹ N. Marr, O çislitelnih. K postanovke genetičeskogo voprosa. (Sayılar Hakkında. Genetik Meselesine Dair), (“Yazıkovedniye problemi po çislitelnim” (“Sayılar Konusu ile İlgili Dilsel Meseleler”), s. 45, 84-86); bk. N. Marr, “Seçilmiş Eserler”, II, III, V (dizin).

¹⁰ “Yazıkovedniye problemi po çislitelnim” (Sayılar Konusu ile İlgili Dilsel Meseleler), s. 140-141.

¹¹ A. T. Kazanakov, Uçebnik Hakasskogo yazık dlya russkih. (Ruslar için Hakas Dili Ders Kitabı) Abakan, 1937, s. 130. N. A. Baskakov’un önerisiyle not düşülmüştür.

Kazembek'in¹² dikkatini çekmiş, sonrasında ondan bağımsız olarak Türkiye'de Kütahyalı Hoca Abdurrahman "Mıkyās-ul-lisān ve kıstās-ül-beyān"¹³ gramerinde bu konuya değinmiştir. Ancak onlar, 80 ve 90 sayılarının birleşik kelime olduklarını ifade etme noktasında başarısız olmuşlardır.

60, 70 ve hatta belki 20 sayılarının (altmış, yetmiş, yirmi¹⁴) ikinci hecesinde "on" hakkında farklı bir tahmin yapılabilir. Çünkü birinci kısım rakamlarla ilgilidir (altı, yedi, iki).

Görüldüğü üzere Türk lehçelerinde eskiden beri onluklar için iki sistem vardır:

1. Onlukları ifade eden ayrı kelimeler sistemi, totemik sistem: Bu kelimelerde eski kültür veya dini görüşlerin etkisiyle bir ayrışma vardır. İlk sayılar için kullanılan kelimeler sadece birer sayı adlandırması değildi. Sayıların mistik gücü etnolog L. Levy-Bruhl tarafından da açıkça izah edilmiştir.

2. İkinci sistem, "on" kelimesi aracılığıyla oluşturulan onluklardır. Yani "yuvarlak onluklar" sistemidir. Bu S. Ye. Malov'un kullandığı bir terimdir.

Onlukların oluşumu için bu iki sistemin kullanımı günümüzde yaşayan Türk lehçelerinde de görülmektedir. Bu iki sistem arasında çok önceki döneme ait, Moğol istilası sonrası Türk kavimlerinin yerleştirilmesi döneminden daha eski olan ve Orhun yazıtlarında açıklaması yapılan bir mücadele sürüyordu. Bu mücadele uzlaşma ile son bulmuştur.

Çağdaş Türk lehçelerindeki sayılarda, dilin en az iki gelişim aşamasından¹⁵ izler kalmıştır. Sayılar, Türk lehçelerinin çok aşamalı gelişimini göstermektedir.

Tarihi Türk lehçelerinde (Orhun Yazıtları ve kısmen Uygur belgelerinde) ve yaşayan lehçelerden Kara-Uygurlarda (W. Barthold, G. N. Potanin'in sayılarla ilgili verilerini hatırlatmış, W. Radloff ise bu verilere şüpheyle bakmıştır) ve Sarı-Uygurlarda (S. Ye. Malov tarafından öğrenilmiştir) onluk ve birlik basamaklardan oluşan sayılar için kendine özgü bir sayım sistemi vardı. Bu sistemi, Alman Türkolog W. Bang keşfetmiştir.

Sayım öyle bir dizilmişti ki, onlukları ifade eden müstakil sayılar sadece onluğun sırasını belirtmeye yarardı; ara sayıların ifadesi için kullanıldıkça (21 "üçüncü onluğun birinci sayısı"; 46 "beşinci onluğun altıncı sayısı" vs.) ve daha sık tekrarlandıkça bunlar, "yuvarlak onluklara" ayrılmış oldu ve daha az kullanılan bu kelimeler dilden kayboldular. Bu bilgiyi, eski sayımı kısmen

¹² Burada karakteristik olan, yuvarlak /o/ ünlüsünün düz /e/ ve /a/ ünlüsüne dönüşmesidir. Muhtemelen bu, çok önce gelişmiş bir olaydır. Söz konusu sadece Türkiye Türkçesi olsaydı bu durum anlaşılabilirdi. Kelime yok olmuş, öneke dönüşmüştür, ancak orada /o/, /ö/ gibi geniş ünlülü bir önek bulunmamaktadır. Bu durumda sadece Aydın ağızı istisna teşkil edebilir.

Ancak "on" ve "ön" biçimlerine Altay'daki Türk lehçelerinde ve Sarı Uygur Türklerinde rastlanmaktadır.

¹³ B. Keresteciyan'ın "san" (sayı) kelimesiyle ilgili etimolojisi kabul edilmemelidir (Quelques materiaux pour un dictionnaire etymologique de la langue turque, London, 1912).

¹⁴ Muhtemelen iki kısımdan oluşur: *jir/jır* (jigir'den birleşip kısalmıştır) ve *mi*; bu yorumlama daha önce teklif edilmiştir. bk. "Sayılar Konusu ile ilgili Dilsel Meseleler", s. 153.

Şor Türkçesi, 20 cegirba, yani *jigir* = *jegir*; karşılaştırınız: *ekiz* veya *egiz* "ikiz". W. Radloff, *ekiz* kelimesini (Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, I, 681. madde) *eki* "iki" ve bir biçim birimi (ek) olarak ayırır. N. Poppe (98, 108) de Türkçe *ekiz* "ikiz" ve Çuvaş Türkçesinde *jəgər* "çift" kelimelerini karşılaştırır; Fin-Ugor dillerinde *mi* için paralel biçimler "mıs".

Muhtemelen, *yirmi* kelimesinin ikinci kısmı olan "mi" (varyantları: "ma" ve "ba"), "altmış", "yetmiş" sayılarındaki "miş"ten bağımsızdır, ancak yine de "on" anlamını ifade etmeli.

Karşılaştırınız: Müslüman Atabeyi İmad-ed-din Zengi'nin lakabı "Cegermiş" (20 anlamına gelebilir); ancak J. B. Chabot (Mihail Siriyets'in yayıncısı, III, 192, not. 10) kelimeyi, "Ak-Germiş" kelimesinden yanlış aktarmıştır.

Fr. Kraelitz "Zur Etymologie des türkischen Zahlwortes 'iki' zwei" (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd., XXXVI, p.p. 239-241) bir notunda, Türkçe "iki" (buradaki /i/ anlaut) ve Moğolca *choj* "arkadaki, sıradaki" kelimelerini karşılaştırır. Bu kelimeler, semantik olarak Latince *secundus* "ikinci" (*sequi* "izlemek") oluşumunu tekrar eder. Özbek Türkçesi *kiin* "sırt, arkada" ve Çağatay Türkçesi *kinet* "züriyet" kelimeleri karşılaştırılabilir.

¹⁵ Fr. Kraelitz, op. Cilt, p. 239.

saklamış (sadece 11 ila 30 arasında) Sarı Uygur Türklerinden derlemeler yapan S. Ye. Malov vermiştir¹⁶.

Onluklar için müstakil kelimelerin sadece formalite işlevi bulunduğu görülür. Şüphesiz, yardımcı kelime türüne dönüşmeden önce onların dilde belirli bir anlamı olmalıydı.

Eski sayım sisteminin verdiği ipuçları sayesinde kendi kendime bu soruları yanıtlarken, fikrimce, ilkin -bir zamanlarda- Türklerin hesabı ellilikti, 50 sayısı hesap için sınırdaki son sayıydı. En yüksek onluk sayısını bilmeye gerek yoktu. Alışlagelen hesap dairesini bozan yüksek sayılara eski topluluklar pek sıcak bakmazdı, daha doğrusu alışkın olmadıklarından onları hiç kabul etmezlerdi.

Beş on ne demektir?

Çağdaş Türkiye Türkçesinde onlukların “on” kelimesiyle oluşturma sistemi de ortadan kalkmıştır. Ancak eski dil, kısmen de olsa “onluk” biçimini sadece 80 ve 90 sayıları için değil de 50 sayısı için de korumuştur.

Fr. Kraelitz tarafından yayımlanan, Sultan II. Mehmed’in Kanunnamesi’nde (XV. yy.) 50 sayısı için sadece “elli” kelimesi kullanılmıştır. Ama Kanuni Sultan Süleyman’ın Kanunnamesi’nde (XVI. yy.) bir kere olsa da “beş on” ifadesine rastlanmaktadır. Kanunname’de, Ulahların statüsünü açıklayan III. bölümün 5. maddesi şöyledir¹⁷: “Ve mezkûr Eflaklar beş on eve bir künder verirler ve ihtiyatlı yerde karavul beklerler”.

Tabi ki “beş on” ifadesinde birebir aktarma durumu da olabilir, yani “elli” değil de gerçekten “beş on” olarak. Ancak kanunların dili nettir ve ikili anlaşılardan tamamen uzaktır. Kanunlar, yasa koyucunun niyetini kendi isteğine göre yorumlayamaz.

Asya’da askeri düzen genellikle 50 sayısından hareketle yapılırdı. Moğollar, 50, 500 sayılarını sık sık kullanırlardı. Muhtemelen bu durum, Tatarlardan ve Moskova Knezliği’nden geçmiştir; okçu ordusunda XVI. yy. sonunda “pyatidesyatnik” (50 kişilik ordunun başkanı), “pyatisoty” (500 kişilik ordunun başkanı) gibi rütbelere vardı.

Büyük Selçuklu Devleti’nin veziri Nizâmü’l-mülk, (XI. yy.) gulamlardan bahsederken, “elli gulamın üstüne bir nakib koymayı önerir (XIX. bölüm)” diyerek 50 sayısına işaret etmiştir.

Buhara’da ordu yine onluklardan oluşturulurdu; N. V. Hanikov’un ve sonra da W. Radloff’un belirttiği gibi orada pancabaşı (pençebaşı) denen ellilikler de vardı.

Yazıcıoğlu Ali’nin belirttiğine göre Rum Selçuklu Sultanlığının ordusunda 50 kişiyi yöneten komutan (elli başı) varmış. Şüphesiz, bu düzen Türkmenler tarafından Küçük Asya’ya Orta Asya’dan getirilmiş olup XVIII. yy.’da da korunmuştur.

Hicri takvime göre 1178 yılında (miladi takvime göre 1764 yılında) Balkanlara götürülen iki bin “fatihlerin torunu”, yani Oğuz-Türkmenler, kırk bayrak açıp, Selanik’ten Gürcistan’a yürüyordu (iki bin nefer piyade asker kırk bayrak küsad¹⁸), yani elli kişiye bir bayrak düşüyordu. 50 sayısının

¹⁶ S. Ye. Malov, K izuçeniyyu turetskih çislitelnyh (Türkçe Sayıların Öğrenilmesine Dair), s. 276-277. Karşılaştırınız, Mesela; Latince *duodeviginti* (yirmiden iki “18” vs.); Farsça ikinci onluk sayılarının oluşumu: *jazdah (II) = jāk āz dāh* “ondan bir”, yani “ikinci onluktan” vs. karşılaştırılabilir.

¹⁷ Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 1913, No 18 (Ek, s. 64).

¹⁸ Ahmet Refik, *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930, No 243, pp. 218-219.

Vezir Lütfi-Paşa’nın risalesinde *ellici* kelimesine rastlayan R. Tschudi, bunun vezirin korumalarını oluşturan 50 kişilik gönüllü atlıların olduğu tahminini öne sürmüştür (R. Tschudi, *Das Aşafnâme des Lutfi Pascha*, Berlin 1910, pp. 32-33, not.3). Ancak Ahmet Refik’in açıklaması, daha muhtemeldir (op.cit., p. 13, not.): ‘ocak’tan sefere ayrılan sıradaki beş eşkinçi, yamaklardan 50 akçe alırlardı; bundan dolayı “elliciler” adını da almışlardı.

bu anlamı, Türkiye’de vergi sisteminde de görülür. Sultan II. Mehmed’in kanunlarına göre elli koyundan biri süvari, yani sipahi lehine tahsil edilirdi.

Maliye-vergi yönünden de 50 sayısının bütüncül bir birim sayılması aşikârdır.

Belki de Sultan III. Selim’in reformlarının karşısı ve ünlü Rumeli isyancı Pazvand-oğlu hakkındaki bir türküde de beş on sayısı, büyük miktarı ifade eden en yüksek, sınırdaki sayı anlamını korumaktadır:

Beş on paşa dizilmiş sağdan sola

.....
Dönmem, dövüşürüm der Pazvand-oğlu

Gururlu Pazvand-oğlu’nun bu sözleri, paşaların sayısının çokluğunu düşündürttürüyor, yani karşında ona saldıran kocaman bir ordu olmalı.

50 sayısını ifade eden “beş on” ifadesinin dilden kaybolmasının bir diğer nedeni de anlam karışıklığını ortaya çıkartmasıdır: elli ve beş-on büyük sayı mı, yoksa küçültülmüş rakamsal hacim mi? “Beş on, belirsizlik sayısı anlamında kullanılmaya başlamıştır. Mesela; *Bey eve geldikte hemen odasına kapanıp beş on gün asla dışarı çıkmaz*¹⁹. Bu cümleden anlaşıldığına göre evde/odada yalnız kalma birkaç gün sürmektedir. Aynı anlam Azerbaycan Türkçesindeki “beş on şahı” (az bir miktar) ifadesinde de mevcuttur.

50 sayısı için ise müstakil bir kelime olan “elli” kelimesi kalmıştır. “Seksen”, “doksan” kelimelerinin içeriği artık belirsizdir. Moğol döneminin sözlük bilimcisi Arap-filolog İbn Mühenna, bu kelimeleri yazarken “elif harfini” kullanır. Daha önceki dönemi temsil eden Mahmud Kâşgârî ise “vav harfini” kullanır. Bu durum da kelimelerin içinde “on” kelimesinin saklı olduğunu daha net kanıtlar. XVI. yy. beş on sayısı ayrı yazılırdı. Kanuni Sultan Süleyman’ın Kanunnamesi’ni neşreden Mehmed Arif de ayrı yazılışı kullanmıştır.

Böylelikle, “beş on” ifadesinin Türkiye’de 50 sayısı için kullanıldığı fikrini desteklemektedir. Yani bu demektir ki, Türk dilinde eskiden “on” kelimesi temelli onluk sisteminin kullanım sahası şimdiye göre daha yaygındı. Her hâlükârda “beş on” ifadesi, arkaik biçimleri koruyan kanunların dilinde saklanmıştır.

Türk dilinde “yuvarlak onlukların” başka kalıntılarını bulabilir miyiz? Bulabiliriz. Argolarda, köylerde, atasözü, bilmece ve saymacalarda izleri bulunabilir. Belki de araştırmayı/derlemeyi askeri veya mesleki-dini örgütler (yeniçeri, derviş tarikatları) sahasında yapmalıyız.

10 Sayısının Anlamı

“Beş on” ifadesiyle ilgili düşüncemi, N. N. Narimanov Şarkiyat Enstitüsü’ndeki A. M. Valuyskiy panelinde (1939 yılında) kısaca ifade etmiştim. D. A. Magazanik, görüşümü kabul etmiş, vurgunun “on” kelimesinden geldiğini ifade etmişti. 10 sadece bir sayı değil de “onluk” ismidir, belirli bir idari birimdir ve “beş on ev” demek “beş adet on ev” anlamına gelir (iki, üç değil, beş). Bundan dolayı XVI. yy. 50 için “elli” değil de “beş on” ifadesinin kullanımını düşünmek zordur.

Konuşma dilinde belki de 50 sayısı kullanılmıştır. Türklerde onluk sistem çok önemlidir. Orhun yazıtlarında 700 kişiye kadar artan 70 kişilik ordu söylenilmektedir. İnsan ticareti ile ilgili eski Uygur belgeleri 1000 yıllık ve 10 bin günlüğüne (“sonsuz dek” ifadesinin eş anlamlıları) düzenlenirdi. Burada yine komşuların etkisi görülür. Çinliler ve Moğollar insan kitesini onluklarla sayarlardı. Burada belki de Türk-Moğol kavimlerindeki Çin kültürünün izleri söz konusudur.

¹⁹ W. Radloff, *Obraztsı narodnoy literaturı türskikh plemen* (Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler) VIII: Osmanlı Ağızları. Metin Derleyicisi: I. Kunos, Petersburg, 1899, s. 301-302.

Macar misyoner Fra-Julian da Tatar Türklerinin askeri düzenindeki onluk sistemine dikkat çekmiştir: “On kişinin başında bir Tatar Türkü vardır, yüz kişinin başındaysa bir yüzbaşı vardır”. Bu sayımı Tatar Türkleri, vergi üzerinde de kullanmışlardır.

Mihail Siriyets’in yazdığına göre Moğollar, Gürcistan’a girince vergi ve yükümlülükleri şöyle hesaplamışlardır: *ondan biri*. Bunu Avrupalı seyyahlar eserlerinde yazmışlardır.

Mesela; Plano Carpini’nin yazdığına göre Tatar Türkleri, tabi olan halklardan hem insan hem mal-mülklerinden onda birini talep etmekteydiler.

XVII. yy. Güney Rusya’da seyahat eden rahip Jean-De-Luc’un yazdığına göre, Orkapı Tatarları onluklara bölünür, her onbaşının ufak koyunu ve et pişirme kazanı vardır; kısa bir sefere herkes gitmez. Mesela; on kişiden beşi katılır, diğerleri han veya önderlerini korumak için kalırdı.

Türkler için “on başı” terimi, Timur’un kararnameleriyle doğrulanmıştır. Sıradan askere göre on katı maaş alan on erin başı; Sincan Uygur Türklerinde “on beşi” vergi memurudur.

Onluklar Türkiye’de sadece askerler için (“onbaşı”, “yüzbaşı”) değil, kooperatif işçileri için de (“onbaşı”) kullanılırdı.

Bu da Türk halklarının hesabı onluklara dayalı olduğu fikrini pekiştirir; ancak bunun tabi ki halk yaşantısının ilk evresinde olduğu şüphelidir: *on’a giden yol beş’ten geçer*.

5 Rakamının Anlamı

50 sayısının temeli olan 5 rakamının da tarihi, hatta tarih öncesi bir öyküsü vardır. İnsanlık tarihi boyunca sayım sistemlerinin temeli çok çeşitliydi, ama parmak hareketlerine dayalı beşli sistem, L. Levy-Bruhl’un ifade ettiği gibi daha yaygındı, benim görüşüme göre de doğaldı. Belki de İslam’da savaşta kazanılan ganimetin birde beşinin hazineye verilmesini bununla açıklayabiliriz. Osmanlı döneminde I. Murad tarafından belirlenen esirlerin haracı, bedellerinin 1/5 idi. Bunun adı ispençe veya pencik, yani pāncjāk (1/5)²⁰ idi.

Türklerdeki beşlik sayımını anlamak için B. Munkacsi’nin yaptığı gibi Sümerlere başvurmaya, eski kültürel ön Asya ödünçlemesini aramaya gerek yoktur.

Kırgızlarda sınırlara göre hesabın kalıntıları görülmektedir. Bunu artık sadece çocuk oyunlarında görebiliriz: en sınır hesaplama 4, avuç²¹. Ancak Han’ın karargâhının ele geçirilmesi için savaşı, yani eski sosyal yaşantıyı canlandıran oyunda 200 sayısı için “qırqtın ucu” (kırk uç) ifadesi kullanılmaktadır.

A. M. Şamsutdinov’un bana söylediğine göre, Başkurdistan’da yaşlılar hesabı beşliklerle yaparlarmış ve 20 için “dört beş” ifadesini kullanırlarmış.

Aslında 5 rakamı, sayımın büyüklüğüne işaret eden tamamlanmış miktarı içerir²². (elin de sadece beş parmağı var). Kırgız Türkçesindeki üç (5) “uç”, ”son”, “bir avuç” anlamlarında gelebilir, yani sayımın sınıridir.

Dillerin istisnai önemi hakkında her konu açıldığında 5 rakamı kullanılırdı ve sadece Türklerde değildi. Mesela; İskenderiye’li Origenes beş dil bilirdi; yine Alman İmparatoru IV.

²⁰ Novgorod kentindeki şu terimlerin kökeni bağımsızdır: “pyataya rıba” (“beşinci balık”), “pyatina” (“beşlik”), “tısyatskiy” (“binli”), bk. M. Koçin, Materialı dlya terminologičeskogo slovary (Terminolojik Sözlük için Malzeme), Moskova-Petersburg, 1937, madde başlıkları.

²¹ K. Yudahin, Kirgiskoye uç-pyat (Kırgızcadaki uç/üç-beş), s. 191-192.

²² N. Marr, O çislitelnih (Sayılar Hakkında), s. 46; 10 sayısı ve dolayısıyla 5 de bir zamanlar “çokluğu” ifade ederdi.

Charles de beş dil bilirdi. XVI-XVII. yy. dilbilimcileri buna işaret ederek beş dil bilmenin büyük marifet olduğunu vurgularlardı.

Konumuzu yakından ilgilendiren ve ilgi çekici kılan hususlar şöyledir:

Selçuknâme'den anlaşıldığı gibi Küçük Asya'dan İstanbul'a Gıyaseddin Keyhüsrev'e gönderilen elçi Zekeriya da Türkçe ve Farsça dışında beş dil bilirdi. II. Mehmed Sultan'ın da Türkçe dışında beş dil bildiğine dair şüpheli bir efsane vardır (Bu diller: Yunanca, Latince, Arapça, Farsça, Keldani imiş.).

Rus hükümdarı Vsevolod Yuryeviç de çok dil bilirmiş. Oğlu Vladimir Monomakh kendi "Pouchenie" adlı eserinde babası hakkında beş dil bildiğine dair bilgi vermiştir.

Sonra nedense Türkiye'de 5 rakamının anlamı değişmiştir²³.

Böylece, "beş on" (50) sayısının her iki kısmının da gerçek anlamı vardır; bir zamanlar "beş" (5) ve "on" (10), sonra da birleşik "beş on" (50) sayısı düşüncenin yüksek aşamasında aklın erebildiği en yüksek, en sınırdaki sayı olmuştur. Kırım Tatar Türklerinin bir deyiminde de 50 yaşındaki insandan artık çok şey beklenmemesi gerektiğinden bahsediliyor.

Ara Sayım Sistemleri

"Elli" ve "beş on" teriminin her ikisi de farklı yollarla tek bir sonuca varıyorlar: Belli bir aşamada Türkler, Doğu Asya etkisiyle beşlikli sayım sistemini kullanmıştır.

5'in katları olan 5, 10, 50 sayılarının ve onlukların yaşamsal gücü²⁴ ve semantiği vardı. Bu sayıların yaşamsal anlamı sayıların tarihine ışık tutabilir.

5, 10, 50 sayılarının en yüksek birimleri ifade etmek için kullanımı, Türk lehçelerindeki sayım sistemlerinin kademeli ve tutarlı artışını açıklamaktadır. Ancak Türk lehçelerindeki hesaplama yöntemleri ara onlukları da kapsamaktadır (20, 30, belki de 40) ve 10'dan 50'ye kadar beşte bir, azalmaktadır.

Yirmilik sayım hakkında çok az malzeme derleyebildiğim için biraz üzgünüm, ancak yirmilerle saymak Türk halklarında da vardı: 20 (yirmi) ikiz onluktur, yani ikiye katlanmış onluk.

Balkarlar arasında yirmili sayım sistemi daha çok kullanılırdı. Mesela; 39 "cıyırma bla on toguz" ("yirmi ile on dokuz"); "60 üç cıyırma" ("üç yirmi").

Ek birimleri ayıran yirmili sayım Kumuk Türklerinde de görülmüştür. Onu özellikle Çeçenlerle irtibat kurarken kullanıyorlardı ki Çeçenler için bu sayım daha anlaşılır.

30 sayısının da önemi büyükmüş. Bir zamanlar en sınır sayı olarak kullanılması otuzlu sayım sisteminin varlığını düşündürüyor.

Macar misyonerler (XIII. yy.) Han'ın Macar Kralı'na yazdığı mektubu şöyle iletmeleler: "Ben Gök Tanrının elçisi Han'ım, otuzuncu kez sana elçi yolluyorum"²⁵.

²³ Ch. Texier (L'Asie Mineure, Paris, 1862, p.284) diyor ki Yunanlar ve Müslümanlar (yani Türkler) beş rakamını telaffuz ederken sanki özür diliyorlar, çünkü onu "uygunsuz" sayıyorlar (inconvenient). Mesela; "beşkardeş" argosu: Tokat ağzı. Beş rakamı için başka kullanımlar şöyledir: *bir beş* "yavaş yavaş". bk. J. Deny. *Grammaire de la langue turque*, Paris. 1921, s. 311.

²⁴ Halk takviminde soğuk kış günlerinin bir kısmına *hamsin* denir (Arapça "elli" demek'tir), ancak bu okur-yazar ruhanilerin yaptığı hesabın etkisiyle olmuştur (bk. VI. Gordlevskiy, Materialy dlya osmanskogo narodnogo kalendarya (Osmanlı Halk Takvimi için Malzemeler) / *Jivaya Starina*, XX, 1911, s. 442, not 1).

²⁵ S. Anninskiy, "İzvestiya vengerskih missionerov v XIII i XIV vv. o tatarah i Vostochnoy Yevrope" ("XIII ve XIV. Yüzyıldaki Tatarlar ve Doğu Avrupa Hakkındaki Macar Misyonerlerin Bildirimleri") / *İstoričeskiy arhiv*, III. M. 1940, s. 88.

Kaçarlı Feth-Ali-Han (XIX. yy.) Çağatay Sözlüğü'nde, Türklerin sofrâ âdetini şöyle anlatıyor: “Şarabımı kadehinden dökmüş olana (ceza olarak) otuz kadeh verilir²⁶”.

Belki de Mahmut Kâşgârlı da şunları yazarken aynı şeyi ifade ediyordu: “Ben Yağma memleketinde, Küngüt'te işittim, ottuz içelim diyorlar. Yani bununla, üç defa içelim, demek istiyorlar. Benim yanımda üçer defa içtiler²⁷”.

Sultan II. Mehmed'in Kanunnamesi'ne göre, Yörük ve müsellimlerde²⁸ ocak (30 ev (30 kişiden 5'i) askerliğe tabi tutulurdu.

Türkiye'nin eski Tanzimat öncesi ordusunda hız açısından kolay olmasa da geleneksel olarak otuzluklara bölünme devam etmişti. Bir İngiliz seyyahının yazdıklarına göre 30 kişiden oluşan her birliğin özel arması veya simgesi varmış²⁹. 30 sayısı askerin ekipman takımına da dâhildi. Asker yıllık erzakını, yayını ve 30 ahşap okunu getirirdi.

Belki de Anadolu göçbeleri de otuzluklarla hesaplardı. Radloff'un sözlüğünde (1,1110) “otuz” maddesinde Ahmet Vefik Paşa'dan ödünç alınmış ve yılların otuzluklarla sayıldığını gösteren örnek verilmiştir: “üç otuzunda piri fertut” (yaşı doksana gelen aklını yitirmiş ihtiyar). Yine Radloff'ta şu atasözü verilmiştir: “Otuzu bırakıp onu aldı”; buradaki sayılar tesadüf olsaydı, yani kafiye için kullanılmış olsaydı, “onu” (10) yerine, Mesela; “dokuzu” (9) da olabilirdi.

Sarı Uygur Türklerinin dilinde 40 ve 50 sayıları için ayrı kelimelerin olmayışı da onlarda ilkin otuzlu sayımın kullanıldığını gösterir; ancak onlarda daha sonra kullanılan ellilik sayımın izleri de kaybolmuştur.

“Kırk” sayısının anlam ve değerini anlamak istediğimde kendimi kaygan bir zemine basmış gibi hissediyorum ve benim tahminlerim sadece bir varsayımdır. Hammer'in belirttiği gibi, Türklerde 4 ve 40 sayıları kutsal bir güce sahipti. Ancak “dört” ve “kırk” kelimeleri arasında birlik ve onluk rakamına doğal eşleşmeye işaret eden herhangi bir benzerlik bulunmuyor.³⁰ Demek ki, “kırk” kelimesiyle belirtilmiş kesin sayı değil de “çoklu” sayı, çoğul, çokluk ifade edilmekteymiş (“kırk” kelimesindeki ötümsüz-parlayıcı /k/ de çoğulun işareti olabilir). Eski Şamanist Türklerin dini yaşantısında “kırk” kelimesi büyük bir önem taşıyor olabilir (belki de çok sayıdaki kurban veya kurban esnasındaki adet ve göreneklerin çokluğunu ifade ediyordu). Zamanla dini çağrışımını kaybederek “kırk” kelimesi genel anlamda çokluğu ifade etmek için kullanılmaya başlamıştır³¹.

²⁶ A. Romaskeviç, Noviy çağataysko-persidskiy slovar (Çağatayca-Farsça Yeni Sözlük) (Sbornik “Mir-Ali-Şir”, Petersburg, 1928, s. 98).

²⁷ Mahmut Kâşgârlı nedense Dîvânü Lugâti't-Türk'te (1, 123-127) “ottuz” kelimesini “üç” olarak aktarmıştır.

²⁸ “Müsellim” kelimesini XVII. yüzyılda graf L. F. Marsili duymuştur. “Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Vaziyeti”ni o yazmıştır. (Petersbug, 1737, I, XXXVII. bölüm). I. Hammer (Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien. 1815. Zweiter Teil, p. 189) ise eserinde “müsellem” diye yazar, ancak kelime, “haraçtan azat edilmiş” anlamında değil (Prof. H. K. Baranov'un çok doğru tespitine göre bu durumda farklı fiil kullanılırdı) “tedarik eden, ordunun talebini ulaştırın” anlamındadır. Mouradja d'Ohsson'da (Tableau, VII, pp. 179, 309) iki biçime de rastlanır: “müsellim” ve “müsellem”. Türk âlimleri arasında da fikir ayrılığı vardır: Türk aşiretleri hakkında yayın yapan Ahmet Refik, eserinde “müsellim” transkripsiyonunu vermektedir; İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise “müsellem” diye yazmaya devam etmektedir (“Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, II, No 22, p. 45).

²⁹ bk. “Otrivki, soderjaşiye nekotoriye lüboptniye podrobnosti o Turtsii i Yegipte” (Türkiye ve Mısır Hakkında Bazı İlginç Ayrıntıları İçeren Parçalar) / “Vestnik Yevropi”, 1804, No 10, s.133; bu not Wittman William'dan tercüme edilmiştir.

³⁰ Türkiyat Mecmuası'nda, s. 2, 1928, pp. 390-392, Necip Asım Yazıksız, J. Halévy'nin hipotezini tekrar ederek, 40 ve 30 sayılarına karşılık gelen birimlerle ilişkilendirmeye çalışmıştır: “kırk” sayısında /t/ sesi /k/ye dönüşmüştür, yani “kırk” “türt” 4'ten çıkmıştır. Otuz ise “üç” kelimesinin çoğuludur. /ç/ sesi /t/ sesine dönüşmüştür vs. Bu köken bilgisi açıklaması anlamsızdır. Yine onun tarafından “Türk Derneği”, 1909, No1, s. 30-33 dergisinde yayınlanan “bir” sayısı hakkındaki hipotezi de anlamsızdır. Bunun hakkında da Macar Türkolog G. Németh bir yazı yazmıştır.

³¹ Kerç kentinde “kırk” kelimesi “yüncük” anlamındadır; ama bu “kırk-” fiil kökünden gelir.

“Kırk” sayısının özel anlamına Türklerin arasında geniş alanda rastlamak mümkündür.

Kırgız Türkçesindeki “kırk uç” sayımı “kırk” sayısının genel anlamını ortaya koymaktadır.

Türkiye’de “devşirme” esnasında (Hristiyanlardan) 40 evden bir erkek çocuğu alınır.

Türklerde “kırk” sayısı bazen insan ömrünün sınırını veya en azından insanın algı sınırını ifade eder. Üst sınır (limit) şu atasözünde de ortaya çıkar: “kırdığı koz kırkı aştı” , yani “artık sabredecek gücü kalmadı”.

Zeravşan bölgesinde sayılar, “kırk” sayısı da dâhil, Özbek kollarını ifade etmek için kullanılırdı.

“Kırk” sayısına sıkça Türkiye’deki yer adlarında rastlamak mümkündür. Mesela; “Kırk ağaç” vs.

R. A. Hakimova’nın bana bildirdiğine göre, Kazan Tatar Türklerinde “ber kulga kırk eş” (bir kişiye kırk yardımcı) deyiimi varmış.

Türk folklorunda 40, epik bir sayıdır (40 harami, 40 vezir, 40 gün düğün, 40 kız vs.).

Arşimandrit Melissinos Khrisovul, Kırkkilise (şimdilerde Kırklareli) kent adının kökenini açıklamaya çalışırken, Türklerin Rumeli fethi sırasında büyük bir kilise görüp kenti ona göre adlandırdıklarını ve Yunanların da Türkçe adı, Yunancaya tercüme ederken bunu örnek aldığını belirtmiştir³².

İçgüdüsel olarak Yunan da “kırk” kelimesine “kocaman” veya “büyüklük” anlamını yüklemiştir³³.

Sayılar hakkında birçok malzeme derleyen Refik Halid Karay, kırk sayısını ayrı bir makalede ele almıştır³⁴.

Eski Türkçe Yazıtındaki “Altı On” Ne Demektir?

Derlediğim malzemeye göre “beş on” sayısı hakkında sadece mekân açısından değil de zaman açısından da geniş kullanımından bahsedebiliriz.

Şimdi “beş on”(50) kullanımını belgelerle kanıtladıktan sonra, tekrar eskiye VII. yy. bakabiliriz.

Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Türkçe Bölümü’nde “beş on” sayısı hakkında bildirimini sunarken A. N. Bernshtam bana “Eski Türkçedeki altı on” sayısı nasıl tercüme edilir?” sorusunu sormuştu. Eski Türk lehçelerindeki sayım sistemini göz önünde bulundurarak Radloff’un tahmininin doğruluğunu kabul ediyorum. Radloff da öncesinde “vielleicht” (“belki”³⁵) diye not etmiştir, çünkü 16 yaşındaki bir kahramana (Umay Bek’e) bir anıtın dikildiğini düşünmek tuhaf olurdu. “Altı on” sadece 60 demek olur, 16 olamaz: şimdiki Türk hesabına göre kelimelerin yerinin değişmesi gerekirdi; Orhun-Yenisey hesap sistemine göre diğer daha üst onluğu kullanmak gerekir. Kül Tigin yazıtını inceleyen P. M. Melioranskiy, “altı jägirmi jaşına” ifadesini kesin olarak “on altı yaşında” diye çevirmişti³⁶.

³² bk. makale özeti, “Vizantiyskiy Vremennik”, t. IV, s. 288.

³³ Samilerde “40” sayısının kullanım alanı V. Rocher tarafından incelenmiştir. Rusça “sorokovka”, “sorok sorokov” (“kırklık”, “kırk kırk”) karşılaştırılabilir.

³⁴ Ancak iki makalesine ulaştım: “Akşam”, 1944, No 9403, 1945, No 9417.

³⁵ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge, St.-Petersburg, 1897, p.68, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, St.-Petersburg, 1899, p. 6XXI. S. Ye. Malov’un notuna da bk. age., s. 274.

³⁶ “Zapiski Vostochnogo otdeleniya” (“Şarkiyat Bölümünün Notları”), t. XII, s. 71-72.

Bu da tek örnek değildir. Eski yazıtlarda sanki “üç on” (30) ifadesine de rastlanmaktadır. Ancak W. Thomsen, yazarın hatası olabilir diye düşünerek, transkripsiyon ve “üç on” (30) tercümesini soru işaretiyle vermiştir. Ancak “altı on” yanında Yenisey yazıtlarında “altmış” da var. Demek ki onlukların sayımı hem “on” hem “mış” kelimeleriyle paralel olarak kullanılması, onlukları oluşturan iki sistemin başlangıçta da kullanılan genel yaygın olan bir durummuş. Ancak bu birebir tercümedir. Bir zamanlar 60 sayısı Türklerde de sınır sayı idi. J. B. Bury’nin kanıtladığı ve Bulgar bilim adamı V. N. Zlatarskiy’in teyit ettiği gibi Eski Bulgarlar 60 yıllık takvimi kullanmışlardır. Burada Babilliler’in altmış yıllık takvimini ele almıyorum, belki de alınabilir. Böylece, eski Türk yazıtı Umay Bek’in ileri yaşta olduğunu, yani insanın ulaşabileceği en büyük yaşta olduğunu belirtmek istiyor.

Türkler, Arapça “sittin” (60) kelimesini “uzun zaman önce” anlamında kullanır. Bu, eski sayım geleneğinin yankısı mı yoksa kitapların etkisinden kaynaklı mı bilemiyorum. Balkan yarımadasının eski sakinleri Rumeli Türklerinin masallarında (Macar Türkolog İ. Kúnos tarafından Adakale adasında yazılmış masalarda) “sittin sene yaşayacak mısınız?” ifadesine rastladım. Altmışla- fiili bile varmış, yani “altmış yaşına ulaşmak” demek.

Belki de Türkler arasında “altmışlık para”nın uzun süre kullanımı da tesadüf değildir.

Sonuçlar

Böylece, Çağdaş Türk halklarında belirli rakamları (30, 40, 50 onlukları) ifade eden kelimelerde eski sayımın kalıntıları saklanmıştır. Bu kelimeler “on” kelimesiyle oluşan onlukları ikinci plana itmiştir.

Türk lehçeleri uzun yol kat etmişlerdir. Bunu, sayma sisteminin evrimi açıkça kanıtlamaktadır. Türk halkları arasında sayma sistemleri giderek daha karmaşık hale gelmiştir.

Ch. Darwin, Beagle gemi gezisinde Avustralyalılarda “3” sayısında bile çoğulluk kavramı düşünülmekte olduğunu yazmıştır. Çağdaş dil biçimlerine bakıldığında Türk halkları için “5” rakamı ilk başta sayımın “en üst sınırıydı”.

Daha sonra sıraya onluklar girer: on → bir onluk; ikiz onluk → yirmi (yani yirmili sayım). Sıradaki üst onlular sayımın yükseldiğini gösterir. 3 onluk → 30 (otuzlu sayım), 5 onluk → “50” (belki de ellili sayım).

“30”, “40” ve belki de “50”yi ifade etmek için müstakil kelimeler çoktandır vardı ve halkın dini-toplumsal yaşantısının ayrı bir unsuruydu. Zaman içerisinde de “30” ve “40” için tam birim miktarı sabitlenmiştir: “otuz” kelimesi için → 30, “kırk” kelimesi için → 40.

Ekonomik hayat gittikçe iyiye gidiyordu ve “50” sayısı “el”in tüm olanaklarını tüketmişti.

“60” (altmış) sayısı, sayımda yeni bir devir açmıştı. Altmışlı sayım ve aynı zamanda sayım sistemini birkaç onlukla kapatmış bulunuyordu. “60” sayısının “mış” kelimesiyle oluşturulması (yirmi de olduğu gibi) onlukları bilinçsizce “on” kelimesiyle ifade edildiği döneme dayanır. Sayım belki de hala daha yirmilikler ve otuzluklarla yapılmaktadır: “60” sayısı “20”nin 3 katı ve “30”un da iki katıdır.

“70” (yetmiş) sayısı formalite icabı “60” (altmış) sayısının bir benzeri olarak oluşmuştur. Mesela; “2” (iki) sayısından türeyen üleştirme sayıları da iki türlü oluşur: “ikişer” (belli aşamalarda sık kullanılan ve sınır sayı olan “beş” sayısının etkisiyle) ve “ikirer” (buradaki /r/ sesi “bir” sayısının benzeridir).

“Seksen” (“80”) ve “doksan” (“90”) sayılarındaki “on” kelimesi “silinebilir”; bu sayılar da sık kullanılırdı: “80” → “20”nin dört katıdır, “90” → “30”un üç katıdır; yani “80” ve “90” bir

zamanlar sayının temelini oluşturan sayıların katlarıdır. Bunlar eski yirmilikli ve otuzluklu sayımların kalıntılarıdır. Mesela; *seksen kere* “çok defa” demektir.

Sonra onluklarla sayıma kesin geçiş yapılmıştır. Ancak on onluk için, Başkurtlarda kullanılan “on on” yanı sıra, müstakil “yüz” kelimesi ortaya çıkmıştır. Bu kelime de tatmin edici bir şekilde açıklanamamıştır.

Şimdi “yüz” kelimesi üst sayıları ifade etmek için kullanılır. Üst sayılarsa çoğu zaman tanımlanarak ifade edilir. Yazıcıoğlu Ali (XV. yy.) henüz “bin” kavramını iyi benimsememiş ki bir gün “on yüz altmışaltı” (“1066”) yazmıştır. Tabi ki de bu bir arkaizmdir. “Bin” kelimesi şüphesiz mevcuttu. XVI. yy. Osmanlı devletinde paranın kullanımı yaygınlaşıyor; beş yüz para birimi için (“beş yüz kuruş”) Farsça “kese” kelimesi kullanılmıştır. XVI. yy. Ahmed Refik tarafından yayımlanan belgelerde tanımlayıcı biçimler geçiyor: on kerre yüz bin vs. yani yüz bin, yüksek bir sayıdır. Tanımlayıcı ifadeleri kullanmak sanki daha kolaydı, tanımlayıcı biçimler, yani on bin eski ölçümleme olan “tümen” kelimesinin yerine de geçmişlerdi.

Yabancı kelime olan “milyon” dile tabi ki de çok yakın bir zamanda girmiştir.

Sayılar bu bakış açısından bakıldığında, tabi büyük rakamlar karşısındaki bir korkudan bahsetmek yanlıştır. Büyük rakamlarla yapılacak işlemler zordur ve zor benimseniyor, ancak bu mistik bir korku değildir, zihinsel algının zor olacağı korkusudur.

Karmaşık (çok onluklu) sayma sistemlerinin kronolojik sırasıyla ortaya çıkışı hakkında sonuçlara varmak yanlış olur. Edebiyatta geçiyor olması tesadüfi de olabilir. Edebi bir yazı, dilde uzun süredir var olanları veya tam tersi, yok olmaya yüz tutanları kaydedebilir. Göçebelerin, özellikle de yerleşik Türklerin ekonomik-sosyal hayat şartları farklı olabilir ve yeni sayım sistemleri de farklı zamanlarda ortaya çıkabilir.

Sonuçları derinleştirmek için sayıların canlı kullanımı ve edebi metinlerde kullanımları üzerine gözlemlere devam edilmelidir.

Türk lehçelerinde sayılar konusu, dilbilimciler, etnograflar, halkbilimciler için derin bir araştırma konusudur.

İnsanlığın düşünce birliğini yansıtan sayılar konusu etrafında dilbilimcileri toplamaya çalışan N. Ya. Marr’ın bu haklı isteği çok yerinde bir karar olmuştur.

Kaynaklar³⁷

Anninskiy, Sergey (1940). “İzvestiya vengerskih missionerov v XIII i XIV vv. o tatarah i Vostochnoy Yevrope” (XIII. ve XIV. Yüzyıldaki Tatarlar ve Doğu Avrupa Hakkındaki Macar Misyonerlerin Bildirimleri) / *İstoričeskiy arhiv*, III. M. s. 87-88.

Barthold, Wilhelm (1906). “Sistema şçisleniya orhonskih nadpisey v sovremennom dialekte” (Çağdaş Lehçede Orhun Yazıtlarındaki Sayım Sistemi) / *Zapiski Vostočnogo otdeleniya*, XVII., s. 0171-0173.

Baskakov, Nikolay ve V. Nasilov (1939). *Uygursko-russkiy slovar (Uygurca-Rusça Sözlük)*. Moskva.

Budagov, Lazar (1869). *Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskih nareçiy (Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü)*. Petersburg.

³⁷ Makalenin aslında, kaynaklar kısmı çok eksik bir şekilde dipnotta verilmiş olup makalenin sonunda da ayrı bir kaynaklar kısmı hazırlanmamıştır. Bu kısım, yazının ve kaynakların daha iyi anlaşılabilmesi için çevirenler tarafından uzun uğraşlar sonucunda hazırlanıp makaleye eklenmiştir. (Çevirenlerin notu)

- Dény, Jean (1921). *Grammaire de la langue turque*. Paris.
- Dmitriyev, Nikolay (1940). *Grammatika Kumıkskogo yazıka (Kumuk Dili Grameri)*, Moskova-Petersburg, s. 73.
- Filonenko, Viktor (1940). *Grammatika balkarskogo yazıka (Balkar Dili Grameri)*, Nalçık, s. 49.
- Gordlevskiy, Vladimir (1911). “Materialı dlya osmanskogo narodnogo kalendarya” (Osmanlı Halk Takvimi İçin Malzemeler) / *Jivaya Starina*, XX, s. 442.
- Gordlevskiy, Vladimir (1921). Zameçaniya na “Poslovici krımskih tatar”, izdannıye P. A. Falevım (P. Falev’in Yayınladığı “Kırım Tatar Atasözleri” Çalışmasına Dair Notlar” / *Zapiski Vostochnogo otdeleniya RAO*, t. XXV, s. 89-132.
- Gordlevskiy, Vladimir (1941). *Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii (Küçük Asya’da Selçuklu Devleti)*, Moskova-Leningrad, s. 51, 66.
- Grammatika altayskogo yazıka (Altay Dili Grameri)* (1869). Kazan, s. 30-31.
- Hammer, Joseph von (1815). *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. Wien.. Zweiter Teil, pp. 189.
- Hanikov, Nikolay (1843). *Opisanıye Buharskogo hanstva (Buhara Hanlığı’nın Tasviri)*, Petersburg, s. 134.
- Horoşin, Aleksandr (1876). *Sbornik statey, kasayıshısy do Turkestanskogo kraya (Türkistan Bölgesine Kadar Makale Derlemeleri)*, Petersburg, s. 505.
- Kâşgarlı, Mahmud (1939). *Dıvânu Lugâti’t-Türk* (çev. Besim Atalay). Ankara: Cilt I, s. 123-127.
- Kaymaz, Zeki (2002). “Türklerde Sayı Sistemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 3, s. 419-426. **(Çevirenlerin notu)**
- Kazanakov, Ananiy (1937). *Uçebnik Hakasskogo yazıka dlya russkih. (Ruslar için Hakas Dili Ders Kitabı)*, Abakan.
- Kerestedjian, Bedros (1912). *Quelques materiaux pour un dictionnaire etymologique de la langue turque*, London.
- Körösi Csoma - Archivum Bnd. I. Tarsasag Folyoirata, Nemeth Gyula.
- Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich (1922). “Kānūnnāme Sultan Mehmeds des Eroberers” / *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*. Bd. I, pp. 24, 39.
- Kraelitz, Friedrich (1929). “Zur Etymologie des türkischen Zahlwortes ‘iki’ zwei” / *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd., XXXVI, pp. 239-241.
- Kúnos, Ignas (1889). *Oszmán-török népköltési gyűjtemény, II*. Budapest, p. 351, No 17.
- Levy-Bruhl, Lucien (1930). *Pervobıtnoye mışlenıye (İlkel Düşünce)*. (çev. V. K. Nikol’skiy ve A. V. Kissin), Moskova, s. 134.
- Malov, Sergey (1935). “K izuçenıyu turetskih çıslitelnih” (“Türkçe Sayıların Öğrenilmesine Dair”) / *AN SSSR akademiku N. Ya. Marru*, s. 271-277.
- Marr, Nikolay (1927). “O çıslitelnih. K postanovke genetıçeskogo voprosa” (“Sayılar Hakkında Genetik Meselesine Dair”), / *Yazıkovedniye problemi po çıslitelnum*, Petersburg, 1927.
- Marr, Nikolay (1933-1937). *İzbranniye Rabotu (Seçilmiş Eserler)*, II, III, V. Moskva-Leningrad.

- Marr, Nikolay (1936). “Po povodu različnih sistem sčeta na paltsah u persov” (“Faraslarda Parmak Üzerinde Yapılan Farklı Sayım Sistemlerine Dair”) (Makale, Bildiri ve Bildiri Özetleri, I. Moskova-Petersburg, s. 84-87.
- Marsili, Luigi Ferdinando (1737). “Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Vaziyeti” (Petersbug, 1737, I, XXXVII. bölüm).
- Munkasci, B. (1924). “Zur Bildung der Zehner-Zahlwörter im Türkischen” / *Körösi Csoma-Archivum*, I, 1924, p. 314.
- Papadopoulos-Kerameus, Athanasios (1897). “Gretsiya i Turtsiya” (“Yunanistan ve Türkiye” / *Vizantiyskiy Vremennik*, 1897, t. IV, V. 1-2.
- Radloff, Wilhelm (1880). “Srednyaya Zerafşanskaya dolina” (“Orta Zerafşan Vadisi”) / *Zapiski Russkogo geografičeskogo obşestva po otdeleniyu etnografii*. T. VI, Petersburg, s. 82.
- Radloff, Wilhelm (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge*, St.-Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, St.-Petersburg, p. 6XXI.
- Radloff, Wilhelm (1899). *Obraztsy narodnoy literatury türkskih plemen. (Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler) VIII: Osmanlı Ağızları*. Metin derleyicisi: I. Kunos, Petersburg.
- Refik, Ahmed (1930). *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, İstanbul, No 243, pp. 218-219.
- Romaskeviç, A. (1928). *Noviy çağataysko-persidskiy slovar (Sbornik “Mir-Ali-Şir”) (Çağatayca Farsça Yeni Sözlük)*, Petersburg, s. 98.
- Rozenberg, F. (1927). “Materialı k dvadtsatnomu sčetu” (“Yirmili Sayıma Dair Materyaller”) / *Yazıkovedniye problemi po çislitelnum*, I, s. 165-170.
- Suhomlinov, M. (1854). “O yazıkoznaniı v drevney Rossii” (“Eski Rusya’daki Dilbilimi Hakkında”) / *Uçeniye zapiski vtorogo otdeleniya Akademii Nauk. Kniga I*, Petersburg, s. 200-201.
- Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, (1913). No 18.
- Texier, Ch. (1862). *L’Asie Mineure*, Paris.
- Thomsen, Vilhelm (1912). “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts in Turkish “Runic” Script from Miran and Tun-Huang” / *Journal of R. Asiatic Society*, Jan. s. 181-227.
- Tıdıkov, P. İ. (1931). *Russko-Altayskiy Slovar (Rusça-Altayca Sözlük)*, Ulala.
- Tylor, Edward (1939). *Pervobitnaya kultura (İlkel Kültür)*, Moskova.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1936). *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, II, No 22, p. 45, [Ankara] : [Türk Tarih Kurumu], (İstanbul: Akşam Matbaası).
- Verbitskiy, V. (1884), *Slovar altayskogo i aladagskogo nareçiy türkskogo yazıka. (Türk Dilinin Altay ve Aladağ Şiveleri Sözlüğü)*, Kazan.
- Vilçevskiy, O. (1938). “Kürtçede Yirmili Sayım” (Akademik N. Ya. Marr’ın Hatırasına) M.- L. s. 67-76.
- Wittman, William (1804). “Otrivki, soderjaşıye nekotorıye lübovitniye podrobnosti o Turtsii i Yegipte” (Türkiye ve Mısır hakkında Bazı İlginç Ayrıntıları İçeren Parçalar) / *Vestnik Yevropy*, No 10, s. 131-145.

- “Yazıkovedniye problemi po çislitelnim” (1927). (Sayılar Konusu İle İlgili Dilsel Meseleler), I. Makaleler Derlemesi. Leningrad.
- Yazıksız, Necib Asım (1928). “Türkçede “Kaf”ın “Ta”ya ve “Ta”nın “Dal”a İnkılabı ve Kırk Sayısının Aslı” / *Türkiyat Mecmuası*, s. 2, ss. 390-392.
- Yudahin, K. (1940). *Kırgızca-Rusça Sözlük*, Moskova.
- Yudahin, K. (1928). Kirgiskoye uç-pyat (Kırgızcadaki uç/üç-beş)
- Yurçenko, P. (1879). “Opisaniye perekopskih i nogayskih tatar Jean-de Luc’a, monaha Dominikanskogo ordena (1625)”. (*Dominikan Tarikatı Rahibi Jean-de Luc’un Orkapı ve Nogay Tatarlarının Tanıtımı (1625)*, / *Zapiski Odesskogo obşestva istorii i drevnostey*, t. XI, s. 480-481.